

Ευέλικτα συστήματα παραγωγής και περιφερειακή ανάπτυξη: Η ανάπτυξη νέων βιομηχανικών χώρων στη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη*

ALAN J. SCOTT

ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ αυτό, εξετάζω κάποιες σχέσεις ανάμεσα σε μορφές οργάνωσης της παραγωγής και στη δυναμική της οικονομίας του χώρου στον σύγχρονο καπιταλισμό. Επιζητώ ιδιαίτερα να διαλευκάνω τη χωροθετική σημασία που έχουν ορισμένες, βαθιά ριζωμένες, αλλαγές που όμως συμβαίνουν τώρα στα βιομηχανικά συστήματα της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης. Οι αλλαγές αυτές συνίστανται κυρίως στη σχετική παρακμή της σπουδαιότητας της φορντιστικής μαζικής παραγωγής και στην τεράστια επέκταση βιομηχανικών δραστηριοτήτων βασιζόμενων σε λιγότερο άκαμπτές και περισσότερο προσαρμοσμένες (δηλ. ευέλικτες) τεχνολογικές και θεσμικές δομές. Οι εν λόγω αλλαγές είναι συνδεδεμένες και ενσωματωμένες σε μια σειρά ευρύτερων μετατοπίσεων αυτού που οι θεωρητικοί της Γαλλικής Σχολής της Ρύθμισης ονόμασαν *καθεστώς καπιταλιστικής συσσώρευσης*. Με δυο λόγια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το παλιό ηγεμονικό καθεστώς της φορντιστικής συσσώρευσης έδωσε προοδευτικά τη θέση του σ' ένα νέο καθεστώς *ευέλικτης συσσώρευσης*. Συγχρόνως με τη σταθερή ανάπτυξη του καθεστώτος αυτού, στο οικονομικό πεδίο άρχισαν να κάνουν την αποφασιστική, από ιστορική άποψη, εμφάνισή τους νέοι βιομηχανικοί χώροι, οι οποίοι ζητούν πλειονότως την αναλυτική μας προσοχή.

Μολαταύτα, η κατάσταση σήμερα παρουσιάζει αξιοσημείωτη πολυπλοκότητα, επειδή αφ' ενός μεν το παλιό καθεστώς δεν έχει εκλείψει, αφ' ετέρου δε το νέο καθεστώς κατά κανέναν τρόπο δεν έχει γίνει ακόμη κυρίαρχο. Επιπλέον, οι γεωγραφικές συνέπειες κάθε καθεστώτος μερικές φορές διασταυρώνονται με τρόπο άτακτο και συγκεχυμένο. Πέρα από τις αμφιλογίες και τις αναλυτικές δυσκολίες που προκαλούνται απ' αυτήν την κατάσταση, οι παλιοί βιομηχανικοί χώροι του φορντιστικού καθεστώτος και οι νέοι χώροι της ευέλικτης συσσώρευσης, στην καθαρότερη και σαφέστερη έκφρασή τους, έρχονται σε αντίθεση μεταξύ τους: οι αντιθέσεις αυτές αποτελούν αντανάκλαση των πολύ διαφορετικών τύπων εκβιομηχάνισης και περιφερειακής ανάπτυξης που εκφράζονται από το κάθε καθεστώς.

Στην ανάλυση που ακολουθεί, θα προσπαθήσω να διευκρινίσω και να τεκ-

μηρώσω τις παραπάνω παρατηρήσεις για το μεταβαλλόμενο καθεστώς της συσσώρευσης: θα σκιαγραφήσω ορισμένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της νέας γεωγραφίας της ευέλικτης παραγωγής και θα προσδιορίσω κάποιες καθοδηγητικές γραμμές, για μια επαρκή αναδιατύπωση της θεωρίας του τόπου εγκατάστασης και της χωρικής αλλαγής.

1. Από τον Φορντισμό στην ευέλικτη συσσώρευση

Στην καρδιά κάθε καπιταλιστικής οικονομικής δραστηριότητας βρίσκεται ο θεσμός της εμπορευματικής παραγωγής με την επιστεγαστική λογική του, της συσσώρευσης. Ο θεσμός αυτός είναι ενδημικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, που όμως μπορεί να παρουσιάσει σημαντικές παραλλαγές στα συγκεκριμένα σχήματα που παίρνει σε διάφορες ιστορικές στιγμές. Για να αποσαφηνίσουμε το σημείο αυτό, αρκεί απλώς να αναλογιστούμε τις πολλές αντιθέσεις ανάμεσα σε ιστορικά επεισόδια, όπως είναι η πρόωμη οικιακή βιοτεχνία, η περίοδος της κλασικής εργοστασιακής παραγωγής προς τα μέσα του 19ου αιώνα, οι μορφές της βαριάς βιομηχανίας άνθρακα, χάλυβα και χημικών ουσιών, που κυριάρχησαν στην καμπή του αιώνα, ή η περίοδος της μαζικής παραγωγής που εκτείνεται από τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα έως τη δεκαετία του 1960 και του '70. Παρόμοια επεισόδια αποτελούν περισσότερο ή λιγότερο ειδικά καθεστώτα συσσώρευσης, μολονότι ασφαλώς δεν εξαντλούν όλη τη σειρά των δυνατοτήτων που μπορούν να παρατηρηθούν στην πρακτική ή να συλληφθούν από τη θεωρία: είναι καθεστώτα με την έννοια ότι καθένα αντιπροσωπεύει ιδιαίτερο συνδυασμό κοινωνικοτεχνικών σχέσεων, μέσω των οποίων εξασφαλίζονται οι εκροές εμπορευμάτων, η ιδιοποίηση του οικονομικού πλεονάσματος και οι επανεπενδύσεις στη σφαίρα της παραγωγής. Επιπλέον, οι σχέσεις αυτού του είδους βρίσκουν εφαρμογή σε κυρίαρχα σύνολα βιομηχανιών, συντελώντας έτσι να αποτυπωθούν σε κάθε καθεστώς πολλές λεπτομέρειες του χαρακτήρα και της δυναμικής του.

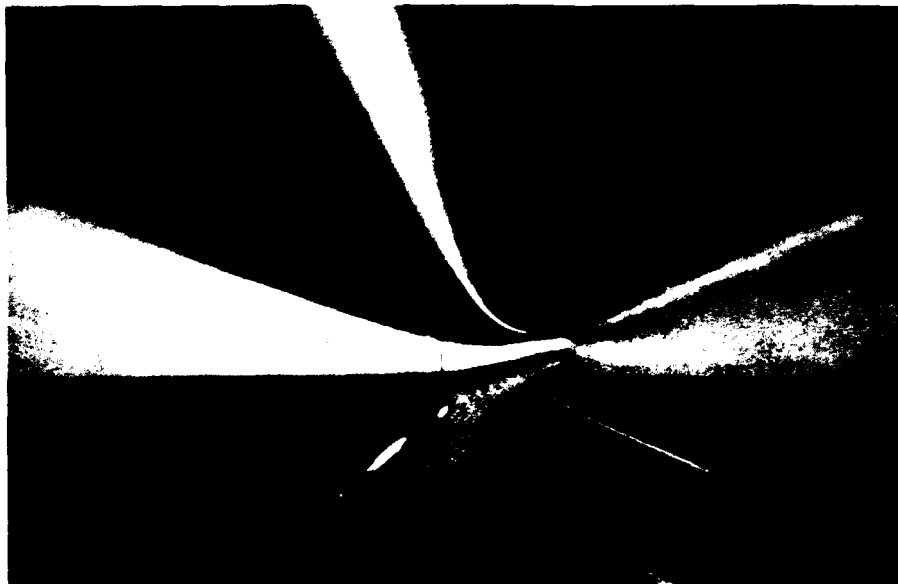
Κανένα καθεστώς συσσώρευσης δεν μπορεί να λειτουργήσει μακροπρόθεσμα

* Μετάφραση Κ. Χατζημιχάλη από το *International Journal of Urban and Regional Research* Vol. 12, No 2, 1988, pp. 171-185, υπό έκδοση στον τόμο που αναφέρεται στην εισαγωγή.

δίχως να αντιμετωπίσει κρίσεις και εντάσεις, από τις οποίες πολλές πιθανόν να απειλήσουν και αυτή την ύπαρξή του. Σοβαρές απειλές μπορεί να προκύψουν από αναγκαιές ή ενδεχόμενες συνθήκες, όπως είναι η ταξική σύγκρουση, η υπερπαραγωγή, η χρόνια οικονομική ύφεση, ο ξένος ανταγωνισμός κ.ο.κ. Μολαταύτα, πάντοτε την ίδια περίοδο εμφανίζεται ένα πλέγμα συμπληρωματικών κοινωνικών φαινομένων, το οποίο συνοδεύει το καθεστώς της συσσώρευσης ως μέσο σταθεροποίησης της λειτουργίας του μέσα στο χρόνο. Τα φαινόμενα αυτά αποτελούνται από πλήθος κοινωνικοπολιτικών σχέσεων, που αρχίζουν από τα καθιερωμένα πρότυπα κατανάλωσης, περνούν από τα ιδιωτικά και δημόσια μέσα παροχής εκπαίδευσης και φτάνουν στην κυβερνητική νομοθεσία, λόγω χάρη στις εκλογές των εργατικών συνδικάτων και στις νόρμες της επιχειρησιακής δραστηριότητας. Λόγω του ρόλου τους να βοηθούν το καθεστώς της συσσώρευσης να προσαρμόζεται σε συνθήκες κρίσης εσωτερικές και εξωτερικές, οι σχέσεις αυτές συχνά μνημονεύονται όλες μαζί με τον όρο *τρόπος κοινωνικής ρύθμισης*. Επομένως, μπορούμε να σκεφθούμε ότι ειδικές στιγμές στην ιστορική γεωγραφία του καπιταλισμού μπορούν να παρασταθούν αναλυτικά με τους όρους των διαπλεκόμενων σχέσεων ενός καθεστώτος συσσώρευσης και ενός αντίστοιχου τρόπου κοινωνικής ρύθμισης. Με την ευκαιρία, θέλω να σημειώσω ότι δεν επιθυμώ να εισαγάω εδώ κορυφή τη λειτουργιοκρατική (functionalist) αντίληψη, ότι δηλαδή δεδομένο καθεστώς συσσώρευσης προκαλεί την εμφάνιση αντίστοιχου τρόπου κοινωνικής ρύθμισης, επειδή αυτό ακριβώς του χρειάζεται για να επιζήσει. Όμως μπορούμε ασφαλώς να υποστηρίξουμε την αντίστροφη ιδέα, ότι δηλαδή καθεστώς συσσώρευσης έχουν μακρόχρονη διάρκεια επειδή έχουν τεθεί σε λειτουργία οι κατάλληλοι ρυθμιστικοί μηχανισμοί. Και όπως έχει υπογραμμίσει ο Lipietz (1986), υπάρχουν κατ' αρχήν πολλοί διαφορετικοί δυνατοί τρόποι κοινωνικής ρύθμισης για οποιοδήποτε καθεστώς συσσώρευσης.

Το φορντιστικό καθεστώς συσσώρευσης άνηθε ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1920 έως τη δεκαετία του 1970. Κατ' αυτή τη χρονική περίοδο ήταν ηγεμονικό ως τύπος εκβιομηχάνισης, παρόλο που άλλοι τύποι (συμπεριλαμβανομένων, π.χ., των δραστηριοτήτων χειροτεχνικής παραγωγής) εξακολούθησαν να υπάρχουν παράλληλα με αυτό. Η κυριότερη φυσική βάση του φορντιστικού καθεστώτος συνέπιπτε με ένα σύνολο τομέων μαζικής παραγωγής, όπως είναι τα αυτοκίνητα, ο κεφαλαιουχικός εξοπλισμός και τα διαρκή καταναλωτικά αγαθά. Στην κλασική τους μορφή, οι τομείς αυτοί διακρίνονται

από μια αναζήτηση μαζικών εσωτερικών οικονομικών κλίμακος βασιζόμενων σε μεθόδους γραμμής συναρμολόγησης, τεχνικούς καταμερισμούς της εργασίας και τυποποίηση των εκροών. Τα φορντιστικά στοιχεία του συστήματος περιλαμβάνουν απαραίτητα την απο-ειδίκευση (deskil-

ling) της εργασίας μέσω του τεμαχισμού κάθε έργου, ενώ ο ανθρώπινος εκτελεστής του έργου (operator) ενσωματώνεται στον συνολικό μηχανισμό της παραγωγής με τέτοιο τρόπο, ώστε να ασκεί τον μικρότερο δυνατό έλεγχο στις κινήσεις και στους ρυθμούς της εργασίας. Συνθήκες σαν κι αυτές στο παρελθόν συνταιριάζονταν με ένα ανστηρό σύστημα εργασιακών σχέσεων, όπως φαίνεται στον πολλαπλασιασμό των λεπτομερειακά καθορισμένων κατηγοριών εργασίας με σαφείς αρθρωτικές γραμμές γύρω από κάθε δουλειά, και στη ρητή κωδικοποίηση των κανόνων εργασίας. Καθώς το καθεστώς εδραιωνόταν (με ιστορικούς όρους), ένας διακριτός και αντίστοιχος προς αυτόν τρόπος κοινωνικής ρύθμισης ετίθετο σταδιακά σε λειτουργία. Στην πληρέστερα αναπτυγμένη έκφρασή του, αυτός ο τρόπος κοινωνικής ρύθμισης περιλάμβανε τόσο τους μακροοικονομικούς καθοδηγητικούς μηχανισμούς της κεντρικής οικονομικής πολιτικής, όσο και τη σταθεροποιητική, από κοινωνική άποψη, επίδραση του κράτους προνοίας. Η ρύθμιση ενισχύθηκε επιπλέον κι από ένα κοινωνικό συμβόλαιο (με τη διαμεσολάβηση του κράτους), με το οποίο τα εργατικά συνδικάτα έκαναν παραχωρήσεις στη διοίκηση σε ό,τι αφορά τους ελέγχους της εργασίας στο εργοστάσιο και τις στρατηγικές της συνολικής παραγωγής, παίρνοντας ως αντάλλαγμα εργυήσεις για μερίδια στα κέρδη παραγωγικότητας.

Στο αποκορύφωμα της ανάπτυξης του

το καθεστώς της φορντιστικής συσσώρευσης συνδέθηκε γεωγραφικά με μια σειρά μεγάλων βιομηχανικών περιφερειών στη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη, όπως αντιπροσωπεύονταν από τη Βόρεια Βιομηχανική Ζώνη των ΗΠΑ και τη ζώνη βιομηχανικής ανάπτυξης στην Ευρώπη, που αρχίζει από το Μίντλαντ της Αγγλίας, περνάει από τη Βόρεια Γαλλία, το Βέλγιο και την Ολλανδία και απολήγει στο Ρουρ της Δυτικής Γερμανίας, με πολλές άλλες περιοχές έξω απ' αυτές σε διάφορα μέρη. Οι περιφέρειες αυτές ήταν τα τοπικά επίκεντρα προωθητικών βιομηχανικών τομέων που έσπρωχναν προς τα μπρος, μέσω περιπλοκών συνδέσεων εισροών-εκροών, πυκνά συστήματα παραγωγών. Οι ίδιες περιφέρειες περιλάμβαναν επίσης αναρίθμητα μεγάλα αστικά κέντρα που αναδύονταν από τη βιομηχανική βάση και στέγαζαν τις μάζες των εργατών, που απασχολούνταν στην τοπική περιοχή. Στις περιοχές κατοικίας που εμφανίστηκαν σ' αυτά τα αστικά κέντρα, ενεργές διαδικασίες σύλλογικής κατανάλωσης, ανάπτυξης της κοινότητας και κοινωνικής αναπαραγωγής — συχνά υποστηριζόμενες από την παρέμβαση του πολεοδομικού προγραμματισμού — βοήθησαν να διατηρηθεί η βιωσιμότητα του συνολικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Επιπλέον, χάρη σε μια σταθερή τεχνολογική αλλαγή του είδους που περιγράφεται από τα μοντέλα κύκλου προϊόντος, επιλεγμένες εργασιακές διαδικασίες επανασυνθέτονταν και απο-ειδικεύονταν

να κρατήσουν σε λειτουργία το κενύσιανό κράτος προνοίας, δεν μπορούν να διατηρηθούν χωρίς αντίστοιχες οικονομικές παραμορφώσεις. Στα τέλη της δεκαετίας του '70, ολόκληρο το καθεστώς της φορτιστικής συσώρευσης μαζί με τον κενύσιανό του τρόπο ρύθμισης (έναν τρόπο

τις δραστηριότητες μαζικής παραγωγής, που έχουν τυπικά μάλλον άκαμπτη δομή, οι νέες μορφές παραγωγής χαρακτηρίζονται γενικά από μια ικανότητα να αλλάζουν με μεγάλη ταχύτητα μορφή διαδικασίας και μορφή προϊόντος (process and product configurations) – μια ικανότητα που συχνά αυξάνεται πολύ μέσω της χρήσης ηλεκτρονικών υπολογιστών. Οι καινούργιες μορφές παραγωγής είναι επίσης τυπικά ενσωματωμένες σε δίκτυα με εξαιρετικά εύκαμπτες εξωτερικές συνδέσεις και σχέσεις αγοράς εργασίας. Επιπλέον, τείνουν να εξωτερικεύουν όσο το δυνατόν περισσότερο τις παραγωγικές διαδικασίες αγοράζοντας υπηρεσίες και προϊόντα που σε άλλη περίπτωση θα έπρεπε να καλυφθούν εκ των έδρων, και τούτο καμιά φορά οδηγεί με τη σειρά του σε υποβιβασμό των μεμονωμένων παραγωγικών μονάδων. Επιπροσθέτως, πολλοί τομείς με τέτοιες ιδιότητες είναι τόποι μιας ρωμλέας αναζωπύρωσης της επιχειρηματικής συμπεριφοράς, του ανανεωμένου ανταγωνισμού της αγοράς και του ενεργού τεχνολογικού νεωτερισμού.

Οι ευέλικτες παραγωγικές δραστηριότητες αυτού του γενικού είδους είναι ασφαλώς ένα περιοδικά επαναλαμβανόμενο φαινόμενο σε όλη την ιστορία του βιομηχανικού καπιταλισμού (Sabel and Zeitlin, 1985). Στη σύγχρονη εκδοχή τους πάντως, όπως θα δούμε, έχουν πολλά μοναδικά και καινούργια χαρακτηριστικά. Οι αρχικές φάσεις ανάπτυξης των σύγχρονων ευέλικτων παραγωγικών δραστηριοτήτων συμπίπτουν μεν με την περίοδο που ακολουθεί αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά μόνο τα τελευταία χρόνια άρχισαν να ανταγωνίζονται τη μαζική παραγωγή ως κυρίαρχο πυρήνα των προηγμένων καπιταλιστικών οικονομιών. Οι Piore και Sabel (1984) αποκάλεσαν αυτό το σημείο καμπής «δεύτερη βιομηχανική διαχωριστική γραμμή», ενώ άλλοι μελετητές, όπως οι Cohen και Zysman (1987), Lash και Urry (1987) και Tolliday και Zeitlin (1986), υπογράμμισαν με τον δικό τους τρόπο την ιστορική ρήξη. Η ορμητική κίνηση προς τα μπρος των νέων ευέλικτων τομέων παραγωγής στο κέντρο του νέου καθεστώτος συσώρευσης ενισχύθηκε επιπλέον κι από σημαντικές αλλαγές στον τρόπο κοινωνικής ρύθμισης: έγινε συνολική απορρύθμιση του μηχανισμού του κενύσιανου κράτους προνοίας, βαθιά ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής ζωής, αξιολογή αναένωση των δυνάμεων του οικονομικού ανταγωνισμού στη βιομηχανική παραγωγή και στις αγορές εργασίας και (στις ΗΠΑ) απότομη αύξηση των κυβερνητικών κονδυλίων για την αγορά στρατιωτικού και διαστημικού εξοπλισμού. Οι αλλαγές αυτές εξακολουθούν να βρίσκονται κατά πολλούς τρόπους σε πειραματικό στάδιο, και αναμφίβολα δεν

περιοδικά, και καθώς συνέβαινε αυτό, επανενσωματώνονταν τυπικά σε υποκαταστήματα βιομηχανιών που χρησιμοποιούσαν διαδικασίες παραγωγής ρουτίνας, και ύστερα αποκεντρώνονταν σε απομακρυσμένους τόπους. Μ' αυτόν τον τρόπο λειτουργούσαν οι περιφέρειες του κέντρου και οι απομακρυσμένες περιφέρειες, διατηρώντας σχέση αλληλεξάρτησης αλλά και ανισότητας.

Για μια περίοδο, το συνολικό φορτιστικό καθεστώς και το, συνδεδεμένο με αυτό, σύστημα μαζικής παραγωγής λειτουργούσαν εκπληκτικά καλά. Με το τέλος, όμως, της μακρόχρονης μεταπολεμικής ευημερίας (στα τέλη της δεκαετίας του '60 και στις αρχές της δεκαετίας του '70), το σύστημα εισήλθε σε παρατεταμένη περίοδο κρίσης, η οποία δεν έχει ακόμη διατρέξει όλη την πορεία της. Στις αρχές της δεκαετίας του '70, η ενδημική έξοδος του κεφαλαίου από τις περιφέρειες του κέντρου έγινε χιονοστιβάδα, αφήνοντας πίσω της μεγάλους αριθμούς ανέργων εργατών και οικονομικά κατεστραμμένων δήμων. Ο ανταγωνισμός από την Ιαπωνία και τις πρόσφατα εκβιομηχανισμένες χώρες έγινε ακόμη εντονότερος, καταφέροντας σοβαρό πλήγμα στους τομείς μαζικής παραγωγής σε περιφέρειες του κέντρου όλης της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης. Η κρίση ενισχύθηκε από ανοδικό στασιμοπληθωρισμό, γιατί σε μια κατάσταση μείωσης της βιομηχανικής παραγωγικότητας και αύξησης της ανεργίας οι δημόσιες δαπάνες, που χρειάζονται για

ρύθμιση συμπορευόμενο, δηλαδή, με το κράτος προνοίας) άρχισαν να απορρυθμίζονται. Η απορρύθμιση αυτή ήταν έκδηλη στην άνοδο του θάτσερισμού στην Αγγλία και του ρηγκανισμού στις ΗΠΑ, και επιταχύνθηκε από τα προγράμματα νεοσυντηρητικής μεταρρύθμισης τα οποία άρχισαν να εγκαθιδρύουν οι διοικήσεις αυτές. Ενώπιον του όλο και περισσότερο ανεφάρμοστου φορτιστικού καθεστώτος –στην αρχέτυπη μορφή του τουλάχιστον– οι κυβερνήσεις τόσο στη Βόρεια Αμερική όσο και στη Δυτική Ευρώπη άρχισαν να διαλύουν αποφασιστικά τις διευθετήσεις του κενύσιανου κράτους προνοίας, οι οποίες είχαν μεν βοηθήσει στη ρύθμισή του αλλά τώρα αποτελούσαν απλώς ένα επιπρόσθετο στοιχείο της συνολικής κρίσης.

Μέσα στο νέο που δημιουργήσαν τα γεγονότα αυτά, άρχισαν να σχηματίζονται οι γενικές γραμμές ενός εναλλακτικού καθεστώτος συσώρευσης, διστακτικά στην αρχή (στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970), πιο αποφασιστικά αργότερα (στα τέλη της δεκαετίας του '70 και στις αρχές της δεκαετίας του '80). Κατά κύριο λόγο εμφανίστηκαν (ή επανεμφανίστηκαν) στο προσκήνιο νέες ευέλικτες μορφές παραγωγικής δραστηριότητας σε όλες τις προηγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, οι οποίες, μολονότι συχνά διαφέρουν μεταξύ τους σε σημαντικό βαθμό όσον αφορά τις τεχνολογίες, τις εργασιακές διαδικασίες και τις εκροές, έχουν κοινά ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά. Αντίθετα από

έχει καθοριστεί ακόμη η πλήρης έκταση και μορφή τους. Μολαταύτα, επέφεραν πολυάριθμες σημαντικές μεταβολές στη διαμόρφωση της αστικής και περιφερειακής ανάπτυξης την τελευταία δεκαετία.

2. Ευέλικτη συσσώρευση και τύποι εκβιομηχάνισης

Το νέο καθεστώς της ευέλικτης συσσώρευσης βασίζεται κατ' εξοχήν σε τρία μείζονα σύνολα (ή συλλογές) βιομηχανικών τομέων, οι οποίοι μπορούν να χαρακτηρισθούν ως: (α) αναζωογονημένες βιοτεχνικές (artisanal) βιομηχανίες και βιομηχανίες στηριζόμενες στη σημασία του σχεδίου (design-intensive industries), που παράγουν εκροές προσριζόμενες σε μεγάλο βαθμό, αλλά όχι αποκλειστικά, για τελική κατανάλωση· (β) διάφορα είδη βιομηχανιών υψηλής τεχνολογίας και οι συνδεδεμένες μαζί τους φάλαγγες των προμηθευτών εισροών και των εξαρτούμενων υπεργολάβων· και (γ) λειτουργίες υπηρεσιών, και ειδικότερα υπηρεσίες για τις επιχειρήσεις. Στη συνέχεια, θα ασχοληθώ κυρίως μόνο με τα δύο πρώτα απ' αυτά τα τρία σύνολα, για το λόγο ότι σχετίζονται περισσότερο με το ζήτημα των νέων βιομηχανικών χώρων. Προφανώς, οι λειτουργίες υπηρεσιών είναι αυτοδίκαια σημαντικές, και πρέπει τελικά να είναι ενταγμένες στους γενικούς όρους αναφοράς της ανάπτυξης. Επειδή όμως δεν είμαι εξοικειωμένος με τα πρόσφατα οικονομικά γεγονότα σε άλλες περιοχές (την Ιαπωνία ιδιαίτερα), θα περιορίσω τις παρατηρήσεις μου στις περιπτώσεις της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης.

Ένα από τα βασικά κοινά γνωρίσματα των συνόλων ευέλικτης παραγωγής που έχουν κάνει την εμφάνισή τους πρόσφατα στον σύγχρονο καπιταλισμό, είναι η εμφανής τάση τους να αποσυντίθενται σε εγκαταμένους κοινωνικούς καταμερισμούς εργασίας, κι έτσι να προκάλουν τη δημιουργία πολλών ειδικευμένων υποκλάδων παραγωγής. Η διαδικασία αυτή είναι μια αντανάκλαση της τάσης των εσωτερικών οικονομιών να υποχωρούν μπροστά στην προσοδευτική εξωτερική της δομής της παραγωγής υπό συνθήκες ανοδικής ευελιξίας, και οδηγεί αμέσως στην αναζωπύρωση των τάσεων για τοπική σύγκλιση και επανασυγκέντρωση. Στην οικονομική σκέψη, τους δύο τελευταίους αιώνες και περισσότερο, μπορούμε να διαπιστώσουμε την ύπαρξη μιας αγνοημένης συγγενικής καταγωγής διαφόρων βασικών θεωρητικών ιδεών γύρω από τα ζητήματα αυτά. Η συγγενική αυτή καταγωγή αρχίζει με τον Smith (1776) τον 18ο αι., περνάει από τους Babbage (1835), Marx (1867) και Böhm-Bawerk (1891) τον 19ο αι., και ξαναεμφανίζεται τον 20ό αι. στα

κείμενα των Marshall (1920-1932), Young (1928), Coase (1937), Stigler (1951) και Williamson (1975-1985), μ' ένα παρακλάδι στην Ιταλική Σχολή Βιομηχανικής Οικονομικής, που αντιπροσωπεύεται από τους Becattini (1987), Brusco (1983) και Fuà (1983). Ένας λεπτομερής έλεγχος στα έρ-

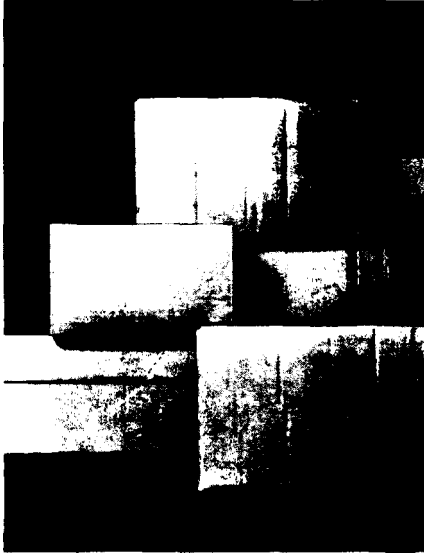

γα των συγγραφέων αυτών μας παρέχει πολλές σημαντικές σκέψεις σχετικά με τα προβλήματα του καταμερισμού εργασίας (ή αυτού το οποίο ο Böhm-Bawerk ονομάζε «έμμεση παραγωγή»), της συναλλακτικής δομής της παραγωγής, του σχηματισμού των εξωτερικών οικονομιών και της εμφάνισης των μαρσάλειων «βιομηχανικών περιοχών», δηλαδή συμπλεγμάτων παραγωγής συγκεντρωμένων στον ίδιο χώρο με τις εξαρτούμενες απ' αυτά αγορές εργασίας και τις παρεμβαλλόμενες ανθρώπινες κοινότητες (Bellandi, 1986).

Δεν θα επιχειρήσω να ασχοληθώ εδώ με τα αναρίθμητα, θεωρητικά και αναλυτικά, ερωτήματα που έχουν τεθεί από τους παραπάνω συγγραφείς. Εξάλλου, ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται μπορεί να βρει άλλου μια διεξοδική ανάλυση των θεμάτων αυτών (Scott, 1988). Αντ' αυτού, θα χαράξω με λίγα λόγια ένα συλλογιστικό πλαίσιο, του οποίου τα κενά μπορούν να συμπληρωθούν εύκολα μ' ένα δεύτερο γύρο σκέψης. Ο θεμέλιος λίθος του πλαισίου αυτού στηρίζεται στην πρόταση ότι όταν αλλάξες στις οικονομικές συνθήκες προαίτιον έντονη αβεβαιότητα και αστάθεια στην παραγωγή καθώς και αυξανόμενη ανταγωνιστικότητα στις τελικές αγορές, τότε οι εσωτερικές οικονομίες κλίμακος και ευκαιρίων μέσα στην επιχειρήση αρχίζουν να καταρρέουν· έτσι, ολόκληρο το σύστημα παραγωγής αρχίζει να δείχνει έντονα συμπτώματα οριζόντιας και κάθετης αποδιάθρθωσης. Η αποδιάθρωση αυτή ενισχύει σε πολύ μεγάλο βαθ-

μό την ευελιξία στην ανάπτυξη του κεφαλαίου και της εργασίας, επειδή επιτρέπει στους παραγωγούς να ενώνονται και να επανενώνονται σε χαλαρούς, εύκολα μεταβαλλόμενους, συνασπισμούς, που συγκροτούνται από εξωτερικούς συναλλακτικούς δεσμούς. Μ' αυτόν τον τρόπο, οι εξωτερικές οικονομίες κλίμακος τείνουν να βαθύνουν και να διευρυνθούν, ιδιαίτερα εκεί όπου οι αγορές επεκτείνονται επίσης· έτσι, οι ολόενα και περισσότερο εξειδικευμένοι προμηθευτές υπηρεσιών και εισροών είναι σε θέση να βρουν κερδοφόρες θέσεις στο συνολικό σύστημα παραγωγής. Επιπροσθέτως, νέοι βιομηχανικοί υποτομείς γεννιούνται ο ένας μετά τον άλλο, προκαλώντας συνεχείς επεκτάσεις στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας - μια διαδικασία που μπορεί να ονομαστεί *δυναμική κάθετη αποδιάθρωση*. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ένα αναπτυσσόμενο σύμπλεγμα παραγωγής κάνει την ιστορική του εμφάνιση και αρχίζει να αποκτά σταθερά πολυμορφία στην εσωτερική του δομή. Για όσο καιρό επεκτείνεται το σύνολο των εξωτερικών οικονομιών, οι μεμονωμένοι παραγωγοί μπορούν να βρουν στην οργανωτική δομή του συμπλέγματος ολόενα και πιο διαφορετικές επιλογές εισροών, σε ολόενα και πιο χαμηλές τιμές. Άρα, το σύμπλεγμα συνεχίζει να αναπτύσσεται λόγω ίδιας εσωτερικής κεκτημένης ταχύτητας των μειούμενων εξόδων παραγωγής.

Όμως, τα εξωτερικά αυτά οφέλη συνοδεύει ένα μειονέκτημα: καθώς ο κοινω-

νικός καταμερισμός εργασίας κινείται προς τα μπρος, πολλαπλασιάζονται οι συναλλακτικές δομές μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών, και τούτο ενθαρρύνει άμεσα την αύξηση ορισμένων ειδών εξόδων. Τα έξοδα αυτά περιλαμβάνουν τις άμεσες δαπάνες μεταφοράς, επικοινωνίας, αντάλλαγής πληροφοριών, έρευνας, ανίχνευσης κ.ο.κ., όπως και έμμεσες οικονομικές ζημιές που προκαλεί η μειωμένη ταχύτητα με την οποία κινείται το κυκλοφορούν κεφάλαιο στο συνολικό σύστημα. Όσο μεγαλύτερη είναι η γεωγραφική διασπορά των παραγωγών, τόσο σημαντικότερα είναι τα έξοδα αυτά. Άμεση συνέπεια είναι το ότι επιλεγμένες κατηγορίες παραγωγών με ιδιαίτερα υψηλά έξοδα ενδομαδικής αλληλεπίδρασης τείνουν να συγκλίνουν γύρω από το ίδιο τους το γεωγραφικό κέντρο βαρύτητας, κι έτσι να δημιουργήσουν καθορισμένους κόμβους οικονομικής δραστηριότητας στο χώρο. Τα τελευταία χρόνια, με την αυξανόμενη εγκαθίδρυση συστημάτων έγκαιρης παράδοσης «τότε που χρειάζεται» (just-in-time delivery systems), η τάση αυτή για συγκέντρωση οξύνθηκε πολύ (Cusumano, 1985). Έτσι, μέσω του παιχνιδιού της κεντρομόλου χωροθετικής διευθέτησης, οι εξωτερικές οικονομίες κλίμακος (ένα μη χωρικό φαινόμενο) μεταλλάσσονται τελικά και καταναλώνονται μέσα στην ειδικά χωρική μορφή των οικονομιών συγκέντρωσης.

Το αντίστοιχο της ανοδικής ευελιξίας στην οργάνωση παραγωγής είναι η ανοδι-

κή ευελιξία στις αγορές εργασίας. Δύο κύρια σημεία μπορούμε να τονίσουμε σ' αυτήν την περίπτωση:

Πρώτον: Η κάθετη αποδιάρθρωση (που οφείλεται κυρίως σε αστάθειες στην παραγωγή και την ανταλλαγή) ενισχύεται εκεί όπου οι εργοδότες επιδιώκουν να εξωτερικεύσουν την κατανάλωση των επιλεγμένων τους εισροών σε εργασία: να αποτρέψουν, επομένως, την πιθανή εσωτερική ανοδική κίνηση των μισθών και των επιδομάτων. Η στρατηγική αυτή προτιμάται ιδίως από εργοδότες που διαθέτουν έναν πυρήνα ειδικευμένων, υψηλόμισθων εργατών, αλλά ζητούν και διάφορους λιγότερο ειδικευμένους τύπους εργασίας. Οι εν λόγω εργοδότες τείνουν συχνά να εκμισθώσουν αυτού του είδους την εργασία σε υπεργολάβους ενσωματωμένους σε δευτερεύουσες αγορές εργασίας. Με το τέχνασμα αυτό θέτουν πράγματι όρια στις πιθανές αυξομειώσεις των επιπέδων αμοιβής, που διαφορετικά θα συνέβαιναν στην επιχείρηση από τα υψηλόμισθα έως τα χαμηλόμισθα τμήματα απασχόλησης. Ένα αποτέλεσμα αυτού του είδους της δομικής αντίδρασης των εργοδοτών είναι ο οξυμμένος διίσχυς των τοπικών αγορών εργασίας.

Δεύτερον: Εκεί όπου εμφανίζονται διευθετήσεις ευέλικτης παραγωγής, αυτές συχνά συνοδεύονται από μεγάλη ρευστότητα των τοπικών αγορών εργασίας, πράγμα που φαίνεται, π.χ., στα υψηλά ποσοστά ανακύκλωσης, στην εκτεταμένη ύπαρξη μερικής απασχόλησης και προσωρινής εργασίας, και στις μεγάλες αναλογίες περιθωριακών, από πολιτική άποψη, εργατών (όπως μεταναστών, γυναικών και ανηλίκων) στο εργατικό δυναμικό (Boyer, 1986b· Brusco, 1983). Με άλλα λόγια, οι εργοδότες προσπαθούν να συντονίσουν όσο το δυνατόν καλύτερα το κόστος της μισθοδοσίας με τις αυξομειώσεις της παραγωγής, δημιουργώντας συγχρόνως υποκατηγορίες εργατικού δυναμικού που δείχνουν να έχουν χαμηλή πολιτική αντίσταση στη διαδικασία αυτή. Όλη αυτή η ρευστότητα της αγοράς εργασίας ενισχύεται καθώς μεγαλώνει το σύνολο των τοπικά προσφερόμενων θέσεων εργασίας και των εργατών, επειδή, όπου συμβαίνει αυτό, τα έξοδα πληροφόρησης και έρευνας τείνουν να μειωθούν και η αυξανόμενη παρακαταθήκη εναλλακτικών απασχολήσεων βοηθάει να ανταμειφθούν οι εργάτες για την αστάθεια των μεμονωμένων εργασιών (αποθαρρύνοντας κατ' αυτό τον τρόπο την προς τα έξω μετακίνηση της εργασίας). Γι' αυτό το λόγο, στις τοπικές αγορές εργασίας υπάρχουν ισχυρές οικονομίες συγκέντρωσης, οι οποίες τέμνονται και ενισχύουν τις βασικές οικονομίες συγκέντρωσης που προκύπτουν από την οργανωτική δομή της παραγωγής.

Τα διαφορετικά αποτελέσματα που

προαναφέραμε συνδέονται ιδιαίτερα έντονα με τομείς που κυριαρχούνται από επιχειρήσεις μικρού και μεσαίου μεγέθους, παρόλο που και μεγάλες εταιρείες με πολλές εγκαταστάσεις και υποκαταστήματα παραγωγής έχουν επίσης επηρεαστεί σημαντικά από την πρόσφατη στροφή στην ευελιξία διάφορων τύπων εκβιομηχάνισης. Έτσι, στρατηγικές μειώσεις στα ποσοστά κατασκευάζω για πώληση και η έρευνα για πρακτικές ρευστής απασχόλησης γίνονται προφανώς ολοένα και πιο σταθερά στοιχεία του σύγχρονου κόσμου των επιχειρήσεων. Ακόμη και οι τομείς μαζικής παραγωγής δεν έχουν αποφύγει τις πιέσεις αυτές (Abernathy et al., 1983· Cohen and Zysman, 1987). Σε πολλούς απ' αυτούς τους τομείς, οι επιχειρηματίες έχουν πειραματιστεί σε μεγάλη κλίμακα χρησιμοποιώντας μέσα που βοηθούν την ευελιξία, σαν τον ρομποτοποιημένο εξοπλισμό, τους κύκλους ποιότητας των εργατών και άλλες νεοφορντιστικές εργασιακές πρακτικές, όπως η αυξανόμενη υπεργολαβική δραστηριότητα και συστήματα έγκαιρης παράδοσης. Οι διοικήσεις των βιομηχανιών μαζικής παραγωγής τα τελευταία χρόνια επιδόθηκαν επίσης σε επιτυχημένες επιθέσεις κατά των κεκτημένων δικαιωμάτων που περιλαμβάνουν οι κανονισμοί εργασίας, τα οποία στο παρελθόν εξασφαλιζόνταν από τα ισχυρά εργατικά συνδικάτα. Οι τάσεις αυτές για αυξανόμενη ευελιξία ενθαρρύνθηκαν ιδιαίτερα από την έντονη διαφοροποίηση των προϊόντων, τον ανταγωνισμό σε αγορές μεγάλου όγκου και από την εισαγωγή, σε παλιότερες περιφέρειες μαζικής παραγωγής, οπισθοδρομικών κανόνων και πρακτικών της αγοράς εργασίας που τώρα εκπονούνται στα συμπλέγματα ευέλικτης παραγωγής, τα οποία αποτελούν τους πυρήνες των νέων κέντρων ανάπτυξης του παγκόσμιου συστήματος.

3. Νέοι βιομηχανικοί χώροι

Είδαμε ότι η εμφάνιση και επέκταση των ευέλικτων βιομηχανικών συστημάτων προκάλεσε μαζική, αν και επιλεκτική, επανασυγκέντρωση της παραγωγής. Τώρα μπορούμε να ρωτήσουμε: Πού συνέβη αυτή η επανασυγκέντρωση; Πώς ακριβώς εμφανίστηκε; Και ποιες είναι οι ιδιαίτερες γεωγραφικές μορφές της;

Ένα εντυπωσιακό χαρακτηριστικό των νέων ευέλικτων συνόλων παραγωγικής δραστηριότητας που ορίσαμε παραπάνω, είναι το ότι στις αρχικές φάσεις ανάπτυξής τους (στις δεκαετίες του '50 και του '60) από χωροθετική άποψη λίγα στοιχεία τα κράτησαν συνδεδεμένα με τα παλιά κέντρα της φορντιστικής μαζικής παραγωγής. Δεν είχαν ιδιαίτερη ζήτηση για τους τύπους εισροών και εργασίας

που διέθεταν τα κέντρα εκείνα, και εξαρχής είχαν σχετική ελευθερία εγκατάστασης σε ποικιλία γεωγραφικών τόπων. Επιπλέον, τα παλιά κέντρα με τον υψηλό εργατικό συνδικαλισμό και τους σχετικά πολιτικοποιημένους πληθυσμούς της εργατικής τάξης -κάτι που οδηγούσε σε πεισματικές «ακαμψίες» τόσο στο χώρο δουλειάς όσο και στην τοπική αγορά εργασίας- από πολλές απόψεις αποτελούσαν εχθρικό περιβάλλον για τα νέα ευέλικτα σύνολα. Μπορούμε να πούμε ότι, τουλάχιστον για μια περίοδο, ανοίχτηκε διάπλατα ένα παράθυρο στις χωροθετικές δυνατότητες, καθώς έμπαινε στη σκηνή του σύγχρονου καπιταλισμού το νέο καθεστώς συσσώρευσης. Μια συνέπεια ήταν ότι πολλοί παραγωγοί στα νέα σύνολα, αλλά κατά κανένα τρόπο όλοι, άρχισαν να αναζητούν εναλλακτικούς τόπους εγκατάστασης, χωρίς επιρροές από την προηγούμενη ιστορική εμπειρία της, μεγάλης κλίμακας, βιομηχανικής δραστηριότητας και των φορντιστικών σχέσεων απασχόλησης (Scott and Angel, 1987· Scott and Störper, 1987). Σε τέτοιο περιβάλλον μπορούν να εγκατασταθούν νέα και πειραματικά είδη κοινωνικοτεχνικών δομών με ελάχιστα τοπικά κωλύματα. Αυτό είναι διπλά σημαντικό στις περιπτώσεις που πρωταρχικοί σκοποί είναι η αποφυγή της ακαμψίας και η θεομοποίηση της ευελιξίας.

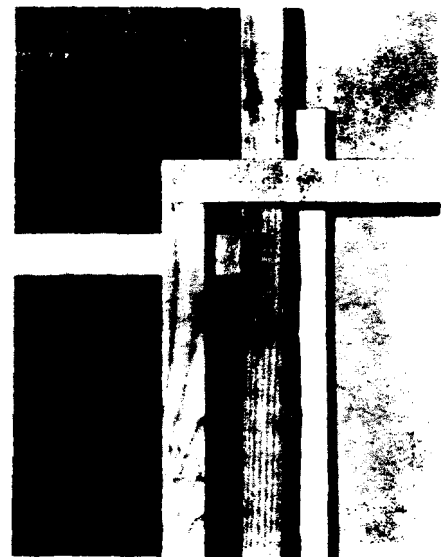
Τις τελευταίες δεκαετίες λοιπόν, στο πεδίο του καπιταλισμού εμφανίστηκαν πολλοί νέοι βιομηχανικοί χώροι. Οι χώροι αυτοί είναι αποτέλεσμα μιας διπλής διαδικασίας, που εμπεριέχει την τάση των σύγχρονων ευέλικτων συστημάτων παραγωγής να αποφεύγουν τα παλιότερα κέντρα συσσώρευσης, σε συνδυασμό με μια δυναμική χωροθετικής ενδόρρησης, η οποία οφείλεται στα αυξανόμενα επίπεδα εξωτερικεύσης. Ως επί το πλείστον, οι χώροι αυτοί περιλαμβάνουν είτε (α) έναν αριθμό θυλάκων στο εσωτερικό παλιότερων βιομηχανικών περιφερειών, είτε (β) -κι αυτό είναι σημαντικότερο- μια σειρά περιοχών που μέχρι τούδε συνέλιπταν με τα εκτεταμένα γεωγραφικά όρια της καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης.

Η πρώτη από τις κατηγορίες αυτές περιλαμβάνει πολλές ενδοαστικές περιοχές σε μεγάλες μητροπολιτικές περιφέρειες με ξαναζωντανεμένες χειροτεχνικές βιομηχανίες, όπως ο ρουχισμός, τα έπιπλα, τα κοσμήματα, τα δερμάτινα και, στην περίπτωση του Λος Άντζελες, η βιομηχανία του κινηματογράφου (Störper and Christopherson, 1987). Περιλαμβάνει επίσης προαστιακές επεκτάσεις των ίδιων μητροπολιτικών περιφερειών όπου ενίοτε βρίσκονται βιομηχανικά συμπλέγματα υψηλής τεχνολογίας. Ξεχωριστό παράδειγμα του τελευταίου φαινομένου είναι το Route 128 βιομηχανικό σύμπλεγμα στα

δυτικά προάστια της Βοστώνης (Dorlman, 1983). Σε όλους αυτούς τους θύλακες, οι επιχειρήσεις προσπαθούν, συνήθως ενεργά, να αποκλείσουν από το εργατικό δυναμικό τους την παραδοσιακή αρσενική εργατική τάξη, και επιδιώκουν να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις τους για ανειδίκευτη χειρωνακτική εργασία απασχολώντας κατά προτίμηση γυναίκες και νεοαφιχθέντες μετανάστες (Morgan and Sayer, 1985).

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι διάφορες «ζώνες του ήλιου» και ζώνες «τρίτης ανάπτυξης» στη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη. Πρόκειται για περιοχές που προηγουμένως ήταν περιφερειακές ή ημιπεριφερειακές ζώνες και περιέβαλλαν τις παλιές πολυωμένες περιφέρειες της φορντιστικής συσσώρευσης. Οι οικονομίες τους βασίζονταν παραδοσιακά σε μεγάλο βαθμό στη γεωργία, στο εμπόριο και στη βιομηχανία μικρής κλίμακας (που συμπληρωνόταν σε ορισμένες περιπτώσεις από αποκεντρωμένα κλαδικά εργοστάσια), και η ανάπτυξη αστικών κέντρων ήταν μέχρι πολύ πρόσφατα σχετικά περιορισμένη. Σε πολλές περιπτώσεις (προσαντός στη «ζώνη του ήλιου» των ΗΠΑ), οι περιοχές αυτές είχαν ένα κοινωνικοπολιτιστικό περιβάλλον σχετικά ελεύθερο από προηγούμενη άμεση επαφή με τη μεγάλη βιομηχανία και τα μεγάλα, εθνικής κλίμακας, συνδικάτα, κι έτσι ήταν ιδιαίτερα ελκυστικές στους βιομηχανικούς τομείς που μπορούσαν να αποφύγουν τη χωροθετική έλξη παλιότερων εδραιομένων βιομηχανικών κέντρων. Αυτές οι πρώην περιφερειακές και ημιπεριφερειακές περιοχές αποτελούν τώρα πολλούς από τους νέους βιομηχανικούς χώρους του καθεστώτος της ευέλικτης συσσώρευσης: μεταξύ τους αρκετοί αναπτύσσονται επί του παρόντος με εξαιρετική ζωτικότητα καθώς αρχίζουν να οικοδομούνται σε αυτούς πρόσφατα δημιουργημένες οικονομίες συγκέντρωσης, παρόλο που σε μεμονωμένες περιπτώσεις υπάρχουν αναμφίβολα σημαντικές διαφορές στους τύπους ανάπτυξης. Για να διασαφηνίσουμε κάποιες από τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα σ' αυτούς τους νέους βιομηχανικούς χώρους, ας δούμε με συντομία λίγα εμπειρικά παραδείγματα αντλημένα από την Ιταλία, την Αγγλία, τη Γαλλία και τις ΗΠΑ.

Στην ονομαζόμενη «Τρίτη Ιταλία» τις δυο-τρεις τελευταίες δεκαετίες έγινε μεγάλη επέκταση των τοπικών συμπλεγμάτων παραγωγής, που βασίζονται σε εξαιρετικά ευέλικτα είδη βιοτεχνικού χαρακτήρα βιομηχανίας (Bagnasco, 1977). Αυτό το μέρος της Ιταλίας βρίσκεται στη βορειοανατολική και κεντρική χώρα, έχοντας ως κέντρο την περιοχή που εστιάζεται στις διοικητικές περιφέρειες Emilia-Romagna, Marche, Tuscany και Veneto.

Στο αποκορύφωμα της φορντιστικής συσσώρευσης τις μεταπολεμικές δεκαετίες, η «Τρίτη Ιταλία» βρίσκεται φανερά εκτός ενός εδαφικού συστήματος οργανωμένου γύρω από τα μεγάλα συμπλέγματα παραγωγής του Βορρά και τα αποκεντρωμένα κλαδικά εργοστάσια του Mezzogiorno. Η βιομηχανική βάση αυτής της περιφέρειας παραδοσιακά αποτελούνταν από συγκροτήματα δραστηριοτήτων χειροτεχνικής παραγωγής, τα οποία κατανέμονταν σ' ένα πυκνό δίκτυο πόλεων μικρού και μεσαίου μεγέθους. Σήμερα, η βάση αυτή αποτελεί ένα από τα δυναμικότερα τμήματα της σύγχρονης ιταλικής οικονομίας. Η κυριότερη δύναμή της έγκειται στις πολλές εξειδικευμένες συγκεντρώσεις βιοτεχνικών επιχειρήσεων, που παράγουν εκροές έντονου σχεδιασμού, εκροές διαφοροποιημένου προϊόντος με σύντομη διάρκεια παραγωγής, και παρουσιάζουν αξιοθαύμαστη προσαρμοστικότητα όσον αφορά τις οργανωτικές σχέσεις και τις σχέσεις αγοράς εργασίας. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αυτών των συγκεντρώσεων είναι το Arezzo με τη βιομηχανία χρυσών κοσμημάτων, η Μπολόνια με τις βιομηχανίες μηχανικού εξοπλισμού και με την υψηλής απόδοσης παραγωγή αυτοκινήτων, το Carrpi με τα εργοστάσια πλεκτών ενδυμάτων, το Prato με τα μάλλινα υφάσματα, το Sassuolo με τα κεραμικά του και η περιφέρεια του Marche με τα κέντρα επίπλων και παραγωγής παπουτσιών (Garofoli, 1981· Mezzino, 1985· Russo, 1985· Solinas, 1982). Τελείως αντίθετα απ' ό,τι συμβαί-

πλεγμάτων είναι μάλλον μέτρια σε σύγκριση με τα αμερικανικά δεδομένα. Βέβαια, για τα γαλλικά και τα αγγλικά προϊόντα υψηλής τεχνολογίας και οι τελικές αγορές είναι συγκριτικά μικρότερες. Πάντως, στην Αγγλία και τη Γαλλία δύο μείζονες προαστιακές τεχνοπόλεις ανα-

μπορεί επίσης να παρατηρηθεί συγκέντρωση της βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας σε απομονωμένες αστικές περιοχές και προαστιακές τεχνοπόλεις. Ο πρώτος απ' αυτούς τους δύο τύπους χωροθέτησης μπορεί να αντιπροσωπευθεί από κέντρα όπως η Albuquerque, το Austin, το Boulder και το Colorado Springs, καθένα από τα οποία αποτελεί ιδιαίτερο στάδιο στη διαδικασία της νέας βιομηχανικής ανάπτυξης υψηλής τεχνολογίας. Ο δεύτερος τύπος χωροθέτησης αντιπροσωπεύεται εντυπωσιακά από το Orange County και τη Silicon Valley, που αναμφισβήτητα είναι δύο από τα πυκνότερα και δυναμικότερα νέα παραγωγικά συμπλέγματα υψηλής τεχνολογίας στον κόσμο (Saxenian, 1983· Scott, 1988). Οι αντιπροσωπευτικές αυτές περιπτώσεις υπόκεινται όλες σε προηγμένη κάθετη αποδιάθρωση των διαδικασιών παραγωγής σε συνδυασμό με την ακραία αστάθεια στην αγορά εργασίας, όχι μόνο όσον αφορά τους δευτερεύοντες εργαζόμενους αλλά και σχετικά με πολλές κατηγορίες ειδικευμένων τεχνικών και επιστημονικών στελεχών. Σε μια έρευνα που έχω εκθέσει αλλού, έδειξα ότι τόσο το Orange County όσο και η Silicon Valley αναπτύχθηκαν στη βάση ενός συνεχώς εντεινόμενου κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, που προκάλεσε την εμφάνιση πυκνών σχηματισμών αλληλεξάρτητων παραγωγών και υπεργολάβων στον πυρήνα των αναπτυσσόμενων πολυεδρικών αγορών εργασίας (Scott, 1988· Scott and Angel 1987). Από την άλλη μεριά, τα βιομηχανικά αυτά συμπλέγματα έγιναν λειτουργικά και χωρικά επίκεντρα μιας ανανεωμένης διαδικασίας γρήγορης αστικής ανάπτυξης.

Ανάλογα φαινόμενα ευέλικτης εκβιομηχάνισης και επανασυγκέντρωσης διαπιστώθηκαν στη Νότια Νορβηγία, στη Δανία, στη Φλάνδρα, στη Βαυαρία και το Μπάντερ-Βίρτεμπεργκ της Δυτικής Γερμανίας, στην περιφέρεια Γιούρα της Ελβετίας, στη Βορειοανατολική Ισπανία, στην Κεντρική Πορτογαλία και αλλού. Ορισμένες από τις προαναφερόμενες περιοχές αναπτύσσονται στη βάση μιας ξανανωμένης χειροτεχνικής παραγωγής· άλλες έχουν γίνει κέντρα βιομηχανικής ανάπτυξης υψηλής τεχνολογίας. Πρέπει να τονίσουμε για άλλη μία φορά ότι καθεμία απ' αυτές τις περιοχές αντιπροσωπεύει μοναδική περίπτωση κοινωνικής και πολιτικής ζωής, πράγμα που επίσης σημαίνει ότι καθεμία ακολουθεί μοναδική αναπτυξιακή τροχιά. Πέρα απ' αυτό, σε κάθε περίπτωση μπορεί δυναμικά να εντοπισθεί ένα κοινό υποκείμενο σύστημα δομικής δυναμικής. Όπως ξέρουμε, η δυναμική αυτή περιστρέφεται κατά το πλείστον γύρω από τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, το σχηματισμό των εξωτερικών οικονομιών, τη διάλυση των ακαμψιών

νει στη «ζώνη του ήλιου» των ΗΠΑ, πολλοί δήμοι στην «Τρίτη Ιταλία» πολιτικά ανήκουν στην αριστερά. Παρά την κατάσταση αυτή, οι τοπικές διοικήσεις προσπάθησαν να κλιωσορίσουν «μη μονοπωλιακές» βιοτεχνικές μορφές βιομηχανίας· επίσης, απουσιάζει το είδος ταξικής πόλωσης που χαρακτηρίζει τις περιφέρειες μαζικής παραγωγής. Πάνω σ' αυτά τα θέματα, οι βιομηχανικοί παραγωγοί της περιοχής τα πήγαν πάρα πολύ καλά τα πρόσφατα χρόνια -ακόμη και κατά την κρίση στη δεκαετία του '70- και, σε συνεργασία με ειδικευμένους οργανισμούς μάρκετινγκ (προώθησης προϊόντων), κατάφεραν να δημιουργήσουν και να κυριαρχήσουν σε αναρίθμητες διεθνείς θέσεις αγοράς. Εν πάση περιπτώσει, τα μαθήματα που μπορούμε να πάρουμε από τη σύγχρονη εκβιομηχάνιση της «Τρίτης Ιταλίας» είναι εξίσου σημαντικά με εκείνα της Ιαπωνίας.

Στην Αγγλία και τη Γαλλία, τα συγκεντρωμένα βιομηχανικά συμπλέγματα υψηλής τεχνολογίας ευδοκίμουν σήμερα σε απομονωμένα κέντρα όπως το Cambridge, η Grenoble, το Montpellier, η Sophia Antipolis και η Toulouse. Τα συμπλέγματα αυτά, όπως κι εκείνα της «Τρίτης Ιταλίας», τείνουν να αποτελούνται από μικρές, συνδεδεμένες μεταξύ τους, εγκαταστάσεις, παρόλο που σε ορισμένες περιπτώσεις από λειτουργική άποψη εστιάζονται κι αυτά σε μεγάλα προωθητικά εργοστάσια. Γενικά, η κλίμακα (και συνεπώς η εσωτερική διαφοροποίηση) αυτών των συμ-

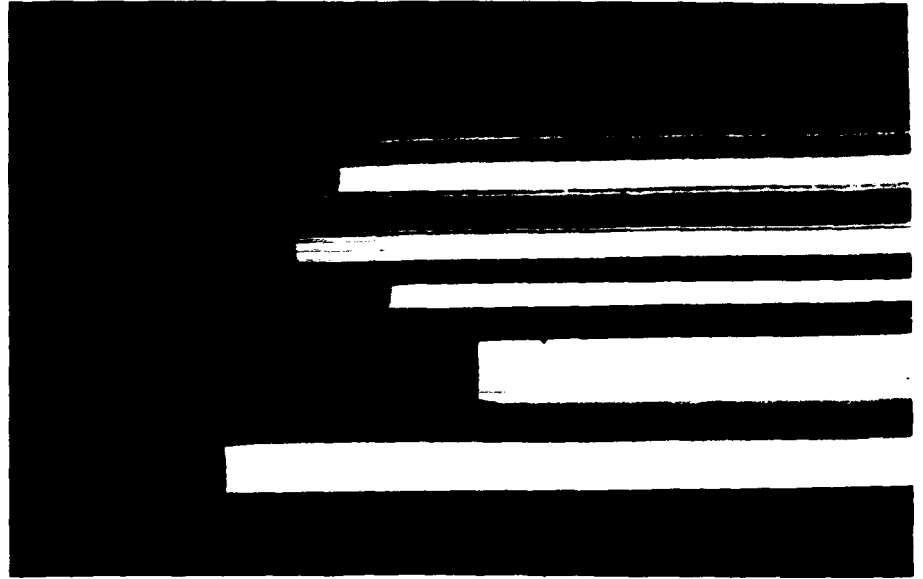
πτύχθηκαν με μεγάλη ταχύτητα από τη δεκαετία του '70 και εξής: η μία βρίσκεται κατά μήκος του διαδρόμου M4 ανάμεσα στο Λονδίνο και το Reading, και η άλλη στην «Πόλη της επιστήμης», στο νοτιότερο τμήμα της μείζονος περιφέρειας του Παρισιού (Breheny et al., 1985· Decoster and Tabariés, 1986· Noë, 1982). Μολονότι μάλιστα γειτνιάζουν με μείζονες μητροπολιτικές περιφέρειες, οι δύο αυτές τεχνοπόλεις διαπερνώνται από ημιαγροτικές εκτάσεις με πολλούς άθικτους υπαίθριους χώρους και, για να μιλήσουμε με κοινωνικούς όρους, απέχουν πολύ από τις παλιότερες εστίες στισώρευσης. Σ' αυτό το περιβαλλοντικό φόντο μπαίνουν τώρα, εμφανώς σε εντατική φάση εξέλιξης, η παραγωγή και η τοπική δραστηριότητα της αγοράς εργασίας που βασίζεται σε τομείς όπως η ηλεκτρονική, οι κομπιούτερ, η βιοτεχνολογία, η ανάπτυξη προγραμμάτων software και άλλα είδη βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας. Τα τελευταία χρόνια, οι Γάλλοι αρμόδιοι για την περιφερειακή πολιτική άρχισαν να παίζουν έναν ιδιαίτερο ενεργό ρόλο στην ανάπτυξη των εθνικών τεχνοπόλεων. Μεγάλο μέρος του ρόλου αυτού αφορούσε προσπάθειες υποκίνησης των οικονομιών συγκέντρωσης σε επιλεγμένες περιοχές μέσω δημόσιων κέντρων καινοτομίας και κέντρων μεταφοράς περιφερειακής τεχνολογίας, καθώς και γενναιόδωρων επιδοτήσεων σε καινοτόμους επιχειρησείς (Danon, 1986· OEC-D, 1986).

Τέλος, στη «ζώνη του ήλιου» των ΗΠΑ

στην αγορά εργασίας και την επανασυγκέντρωση της παραγωγής. Επιπλέον, εκείνα τα μέρη που άρχισαν νωρίς την ευέλικτη εκβιομηχάνιση προσπάθησαν να προχωρήσουν αργά αλλά σίγουρα, στηριζόμενα στα πλούσια και ενδογενή χωρικά πλεονεκτήματά τους. Με αυτόν τον τρόπο, το «παράθυρο» των χωροθετικών δυνατοτήτων που προαναφέραμε άρχισε σε αρκετές περιπτώσεις να κλείνει πάλι, καθώς οι επιχειρήσεις στους τομείς ευέλικτης παραγωγής έβρισκαν όλο και μεγαλύτερες δυσκολίες. Δεν μπορούσαν, π.χ., να αναπτυχθούν χωρίς τις εντεινόμενες οικονομίες συγκέντρωσης, που είναι τώρα διαθέσιμες σε ιδιαίτερους τόπους στους νέους βιομηχανικούς χώρους της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης. Κάθε ιδιαίτερος χώρος είναι η τοποθεσία ενός εξελισσόμενου πολωμένου συμπλέγματος παραγωγικών δραστηριοτήτων, ιδιαίτερων φαινομένων της τοπικής αγοράς εργασίας και της κοινωνικής ζωής, όπου κάθε στοιχείο (συμπεριλαμβανομένων των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, των περιοχών κατοικίας, του μηχανισμού της τοπικής κυβέρνησης κ.ο.κ.) συμβάλλει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στη συνολική διαδικασία της τοπικά καθορισμένης αναπαραγωγής. Αναμφίβολα, έχει ενδιαφέρον μια εμπειριστική ιστορική εξήγηση της προέλευσης οποιουδήποτε συμπλέγματος, όπως στην περίπτωση της εξακρίβωσης του ρόλου του Shockley, του Terman και του Πανεπιστημίου Stanford στην αρχική ανάπτυξη της Silicon Valley· ωστόσο, μια τέτοια εξήγηση δεν μπορεί ποτέ να διευκρινίσει τους μεταγενέστερους μακροπρόθεσμους τύπους ανάπτυξης. Γι' αυτά τα θέματα, οι ανεκδοτολογικές ερμηνείες φαίνεται ότι είναι τόσες όσες και οι μεμονωμένες περιπτώσεις. Με θεωρητικούς όρους, το ενδιαφέρον και το σημαντικό είναι η εσωτερική δυναμική κάθε τοπικού συμπλέγματος ως συνόλου αλληλένδετων παραγωγών και συναφών τοπικών αγορών εργασίας.

Οι νέοι βιομηχανικοί χώροι που εμφανίστηκαν στο προσκήνιο τα τελευταία είκοσι χρόνια αναπτύσσονται με ολοένα γρηγορότερο ρυθμό. Η αναπτυξιακή τους ώθηση γίνεται όλο και πιο ισχυρή, καθώς διευρύνονται ορισμένες επιλεγμένες αγορές για πολλά προϊόντα τους. Έτσι, για παράδειγμα, προϊόντα με υψηλό επίπεδο design της «Τρίτης Ιταλίας» εξάγονται τώρα με επιθετικό τρόπο σ' ολόκληρο τον κόσμο, ενώ στις ΗΠΑ συνεχίζουν να αυξάνονται οι στρατιωτικές και εμπορικές απαιτήσεις για βιομηχανικές εκροές υψηλής τεχνολογίας. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι οι συνθήκες αυτές μπορούν να ανατραπούν ιστορικά: Οι αγορές μπορεί να συρρικνωθούν ή να υποχωρήσουν μπροστά στον εξωτερικό ανταγωνισμό· οι

τεχνολογίες παραγωγής και η οργάνωση εργασίας μπορεί να επανασυνδεθούν λαμβάνοντας μορφή ρουτίνας· η τοπική αποκέντρωση και διασπορά μπορεί να αρχίσει να υπονομεί τη διαδικασία της συγκέντρωσης· και βιομηχανικές κοινότητες που ευδοκίμοσαν ως μια ελοχή

μπορούν να πέσουν σε στασιμότητα και αποσύνθεση, όπως ακριβώς συνέβη σε παλαιότερες περιόδους στην πορεία της καπιταλιστικής οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης.

4. Προς μια θεωρητική σύνθεση

Τα σύγχρονα καπιταλιστικά συστήματα παραγωγής εξελίχθηκαν προφανώς τα τελευταία είκοσι χρόνια μακριά από τις σχετικά άκαμπτες φορντιστικές βιομηχανικές δομές, προς πιο ευέλικτες μορφές οργάνωσης της παραγωγής. Αυτή η εξελικτική τάση είναι συνδεδεμένη με συνακόλουθες αλλαγές στο καθεστώς της συσσώρευσης και στον τρόπο κοινωνικής ρύθμισης. Το γεωγραφικό αντίστοιχο ήταν η μερική αλλά σαφής μετατόπιση των χωροθετικών θεμελίων του σύγχρονου καπιταλισμού.

Καθώς τα γεγονότα αυτά διαδραματίζονταν την περίοδο κρίσης στη δεκαετία του '70, αντίστοιχη κρίση φάνηκε να προκαλείται στη θεωρία της πόλης και στην περιφερειακή θεωρία. Οι παλιές αναλύσεις των μορφών χωρικής ανάπτυξης, σε σύνδεση με το καθεστώς της φορντιστικής συσσώρευσης και τον συγγενή του τρόπο ρύθμισης (που εξέφραζε το κενσινανό κράτος πρόνοιας), δεν ήταν πια ικανοποιητικές ως περιγραφές των πραγματικότητων· και δεν φαινόταν ακόμη στον ορίζοντα ένα εναλλακτικό θεωρητικό πλαίσιο ικανό να εντάξει πλήρως τις ανα-

δόμενες νέες τάσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας στο σύμπαν του λόγου του. Ακόμη και τώρα, δύσκολα μπορούμε να ισχυριστούμε πως υπάρχει κάποια συναίνεση όσον αφορά την τρέχουσα κατάσταση. Μια από τις φανερότερες απαντήσεις της ανθρώπινης γεωγραφίας σ' αυτή τη σύγχυση ήταν η απογοήτευση από τη θεωρητική εργασία γενικά, η ριζοσπαστική επιστροφή στην εμπειρική έρευνα, ο πολλαπλασιασμός των μελετών για συγκεκριμένες περιπτώσεις και η επιμονή στη σημασία του τοπικού σε βάρος του παγκόσμιου και γενικού. Η αντίδραση αυτή είναι απόλυτα κατανοητή, και μας έδωσε πολλές καινούργιες γνώσεις για τις λεπτομερείς λειτουργίες του σύγχρονου καπιταλισμού· χάρη σε αναλύσεις μεσοκλίμακας και μικρής κλίμακας. Ωστόσο, φαίνεται πως υπάρχει επιτακτική ανάγκη να ξαναθεθούν μακροθεωρητικά ερωτήματα για τη λογική της καπιταλιστικής κοινωνίας ως συνόλου. Ιδιαίτερα επείγει η διεξοδικότερη εξέταση του σχηματισμού, των χαρακτηριστικών και της ιστορικής πορείας της ευέλικτης συσσώρευσης και του(των) συνοδο(ών) κοινωνικής ρύθμισης, γιατί μόνο όταν αποσαφηνίσουμε τα ζητήματα αυτά θα μπορέσουμε να εξηγήσουμε τα γεωγραφικά αποτελέσματα που συμβαίνουν σήμερα σε συγκεκριμένες περιπτώσεις (Harvey and Scott, 1988). Ελπίζω ότι τα επιχειρήματα που ήδη εξέθεσα μπορούν να υποδείξουν κάποιους δυναμικά γόνιμους δρόμους συμφιλίωσης ανάμεσα στη θεωρητική και στην εμπειρική εργα-

σία των ανθρωπογεωγράφων, καθώς στον σύγχρονο καπιταλισμό βαθαίνει και διευρύνεται η τάση για ευέλικτη οργάνωση παραγωγής.

Στο μεταξύ, αντιμετωπίζουμε επίσης την ανάγκη να δώσουμε μια λογική εξήγηση για τη σύγχρονη συγκυρία στις χωροοικονομίες της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης, με τα συγκρουόμενα, διασταυρούμενα και συγχρόμενα ρεύματά τους. Τα ρεύματα αυτά σε μεγάλο βαθμό ξεπηδούν από τη σύγχρονη παρουσία ενός γηράσκοντος καθεστώτος φορντιστικής συσώρευσης και ενός αναπτυσσόμενου καθεστώτος ευέλικτης συσώρευσης, που, με τη σειρά της, δημιουργεί ένα πολύπλοκο πλέγμα παλιών και νέων βιομηχανικών χώρων οι οποίοι αλληλεπικαλύπτονται στον διαρκώς μεγεθνύμενο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Όποια κι αν είναι η μελλοντική εξελικτική πορεία του συστήματος αυτού, είναι φανερό ότι το πεδίο της καπιταλιστικής παραγωγής είναι σήμερα ριζικά διαφορετικό απ' ό,τι ήταν πριν από είκοσι χρόνια. Στο άρθρο αυτό σκιαγράφησα ένα πλαίσιο για τις αλλαγές αυτές. Μένει να γίνει πολλή ερευνητική δουλειά εννοιολογικής επεξεργασίας, εμπειρικής ανάλυσης και επανεκτίμησης. ■

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abernathy W.J., Clark K.B. and Kantrow A.M. 1983: *Industrial renaissance: producing a competitive future for America*. New York: Basic Books.
- Aglietta M. 1976: *A theory of capitalist regulation*. London: New Left Books.
- Babbage C. 1835: *On the economy of machinery and manufactures*. New York: A.M. Lelley.
- Bagnasco A. 1977: *Tre Italie: la problematica territoriale dello sviluppo*. Bologna: Il Mulino.
- Becattini G. 1987: L'unità d'indagine. In Becattini G., editor, *Mercato e forze locali: il distretto industriale*. Bologna: Il Mulino, 35-48.
- Bellandi M. 1986: *The marshallian industrial district*. Dipartimento di Scienze Economiche, Università degli Studi di Firenze. *Studie Discussioni* No 42.
- Boyer R. 1986a: *La théorie de la régulation: une analyse critique*. Paris: Editions La Découverte.
- editor, 1986b: *La flexibilité du travail en Europe*. Paris: Editions La Découverte.
- Breheny M., Cheshire P. and Langland R. 1985: The anatomy of job creation? Industrial change in Britain's M4 corridor. In Hall P. and Markusen A., editors, *Silicon landscapes*. Boston: Allen and Unwin, 118-33.
- Brusco S. 1983: Flessibilità e solidità del sistema: l'esperienza emiliana. In Fuà G. and Zaccchia C., editors, *Industrializzazione senza fratture*. Bologna: Il Mulino, 103-24.
- Coase R.H. 1937: The nature of the firm. *Economica* 4, 386-405.
- Cohen S.S. and Zysman J. 1987: *Manufacturing matters: the myth of the post-industrial economy*. New York: Basic Books.
- Cusumano M.A. 1985: *The Japanese automobile industry*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Danon G. 1986: *Pour une politique régionale de la recherche et la technologie en Ile-de-France*. Paris: Ministère de la Recherche et de la Technologie, Délégation Régionale à la Recherche et à la Technologie de l' Ile de France Sud.
- Decoster E. and Tabariés M. 1986: L'innovation dans un pôle scientifique et technologique: le cas de la Cité Scientifique, Ile de France Sud. In Aydalot P., editor, *Milieus innovateurs en Europe*. Paris: Groupe de Recherche Européen sur les Milieux Innovateurs, 79-100.
- Dorfman N.S. 1983: Route 128: the development of a regional high technology economy. *Research Policy* 12, 299-316.
- Fuà G. 1983: L'industrializzazione nel nord est e nel centro. In Fuà G. and Zaccchia C., editors, *Industrializzazione senza fratture*. Bologna: Il Mulino, 7-46.
- Garofoli G. 1981: Lo sviluppo delle aree periferiche nell'economia italiana degli anni settanta. *L'Industria* 3, 391-404.
- Harvey D. and Scott A.J. 1988: The practice of human geography: theory and empirical specificity in the transition from Fordism to flexible accumulation. In Macmillan W.D., editor, *Remodelling geography*. Oxford: Basil Blackwell.
- Lash S. and Urry J. 1987: *The end of organized capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Lipietz A. 1986: New tendencies in the international division of labor: regimes of accumulation and modes of social regulating. In Scott A.J. and Störper M., editors, *Production, work, territory: the geographical anatomy of industrial capitalism*. Boston: Allen and Unwin, 16-40.
- Marshall A. 1920: *Principles of economics*. London: Macmillan.
- 1932: *Industry and trade*, third edition. London: Macmillan.
- Marx K. 1867: *Capital: a critique of political economy*. Harmondsworth: Penguin Books, reprinted 1976.
- Mezzino A. 1985: Sviluppo settoriale e organizzazione territoriale di un'area di piccola impresa: il caso del distretto di Pesaro. In Innocenti R., editor, *Piccola città e piccola impresa*. Milan: Franco Angeli, 269-99.
- Morgan K. and Sayer A. 1985: A modern industry in a mature region: the restructuring of labour-management relations. *International Journal of urban and Regional Research* 9, 383-404.
- Noë P. 1982: *Cité scientifique, Ile de France Sud*, rapport au ministre de l'Industrie et de la Recherche. Paris: Palais du Luxembourg.
- OECD 1986: *La politique d'innovation en France*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
- Piore M. and Sabel C. 1984: *The second industrial divide*. New York: Basic Books.
- Russo M. 1985: Technical change and the industrial district: the role of interfirm relations in the growth and transformation of ceramic tile production in Italy. *Research Policy* 14, 329-43.
- Sabel C. and Zeitlin J. 1985: Historical alternatives to mass production: politics, markets and technology in nineteenth-century industrialization. *Past and Present* 108, 133-76.
- Saxenian A. 1983: The urban contradictions of Silicon Valley. *International Journal of Urban and Regional Research* 17, 237-61.
- Scott A.J. 1988: *Metropolis: from the division of labor to urban form*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Scott A.J. and Angel D. 1987: The US semiconductor industry: a locational analysis. *Environment and Planning A* 19, 875-912.
- Scott A.J. and Störper M. 1987: High technology industry and regional development: a theoretical critique and reconstruction. *International Social Science Journal* 112, 215-32.
- Smith A. 1776: *The wealth of nations*. Harmondsworth: Penguin, reprinted 1970.
- Solinian G. 1982: Labour market segmentation and workers' carlers: the case of the Italian knitwear industry. *Cambridge Journal of Economics* 6, 331-52.
- Stigler G.J. 1951: The division of labor is limited by the extent of the market. *Journal of Political Economy* 59, 185-93.
- Störper M. and Christopherson S. 1987: Flexible specialization and regional industrial agglomeration: the case of the US motion picture industry. *Annals of the Association of American Geographers* 77, 104-17.
- Tolliday S. and Zeitlin J. 1986: Introduction: between fordism and flexibility. In Tolliday S. and Zeitlin J., editors, *The automobile industry and its workers: between fordism and flexibility*. Cambridge: Polity Press.
- Von Böhm-Bawerk E. 1891: *The positive theory of capital*. New York: G.E. Stechert.
- Williamson O. 1975: *Markets and hierarchies: analysis and antitrust implications*. New York: Free Press.
- 1985: *The economic institutions of capitalism*. New York: Free Press.
- Young A. 1928: Increasing returns and economic progress. *Economic Journal* 38, 527-42.